

ЗА СЪВРЕМЕННИЯ СТАТУС НА НЯКОИ ОТ НАЙ-РАЗПРОСТРАНЕНИТЕ В СТОЛИЧНИЯ СОЦИУМ РЕЧЕВИ ВАРИАНТИ¹

Красимира Алексова

1. Цел, обект, предмет и задачи

Целта на настоящата работа е да бъдат актуализирани изводите за статуса на някои от най-разпространените в гр. София речеви варианти. **Обект** на изследване е устната комуникация, фиксирана в записи както на неофициална, така и на официална реч. Конкретният **предмет** е ограничен предимно в областта на морфонологичните явления, като причините за това решение са заложили в тяхната същност и специфични характеристики – сравнително висока честота, позволяваща статистическа обработка, както и обвързаност със социално-демографската и стилова вариативност на речта.

Не са малко изследванията върху спонтанната неофициална реч в столицата (напр. Ангелов 1991, Виденов 1993, Алексова 2000, Кънчева 2004, вж. още всички томове на „Проблеми на социолингвистиката” и др.). В последните години обаче не са публикувани нови статистически данни и коментари върху тях за статуса на най-разпространените фonomорфологични варианти в неофициалната спонтанна реч, нито пък има сравнения със състоянието им в официалната неподготвена или подготвена устна реч. Тези варианти често се дискутират във връзка с проблема за съвременната книжовна норма без опиране обаче на конкретни данни.

Реализирането на основната цел на настоящата работа предполага чрез статистически данни от неофициалната и официалната устна комуникация да бъдат направени заключения за съвременния статус на избраните фonomорфологични варианти, като се отговори на въпроса какъв тип лингвистични променливи представляват те: *маркери*, показващи зависимост както от социалния статус на индивида, така и от типа на речевата изява², *стереотипи* – вариращи само според типа на речевата изява, или *индикатори* – зависими само от социалната стратификация, но не и от типа речева изява. Под „тип на речевата изява” разбираме фактор, който варира в скала,

включваща: спонтанна неофициална реч, спонтанна официална реч и подготвена официална реч. Поради необходимостта от ограничаване на обема тук представяме само част от експериментите, целящи да очертаят наличието или липсата на зависимост от социалната стратификация. Варирането според типа речева изява предполага самостоятелно представяне на резултатите. Това е следващият етап от настоящото изследване, който включва глottomетрични анализи на официалната реч, в това число и на академичната реч.

Насочихме се към тази проблематика, защото според предварителната ни хипотеза някои от лингвистичните маркери в речта на българите през предходните десетилетия са се превърнали вече в лингвистични стереотипи, които не корелират със социалната стратификация, а са зависими от типа на речевата изява спрямо нейната спонтанност или подготвеност в официална или неофициална обстановка. Освен това смятаме, че някои от лингвистичните променливи все по-често престават да маркират и типа на речевата изява, а само сочат различия между устна и писмена комуникация.

Задачите, които произтичат от поставената конкретна цел в настоящия доклад, отвеждат към реализирането на няколко еднофакторни анализа, в които лингвистичните особености са заложили като зависими променливи, а социално-демографските фактори са независими променливи. Тук се анализират зависимостите на избраните лингвистични променливи само от три социално-демографски фактора. Ограничението се налага от обемността на експериментите и от обема на настоящия доклад.

В настоящата работа няма да подновяваме отново дискусията за обема и отношението между понятията устна реч / разговорна реч / книжовно-разговорна реч / штердиалект / диалект и под. Но тъй като е необходимо за изясняване на обекта на изследването, ще уточним, че смятаме понятието разговорна реч за хипероним спрямо хипонима книжовно-разговорна реч, която представлява според нашите разбирания една от формациите на общонародния език. От своя страна книжовно-разговорната реч (a_k) може да има множество индивидуални реализации, оформящи един континуум от приближения до нормирания инвариант поради наличието на отклонения от нормата в речта на индивидите. Тези индивидуални реализации са означени от М. Виденов като нормативни статуси $a_1, a_2, a_3, \dots, a_n$ (Виденов 1990: 99-100, Виденов 2000: 145-165). Според нас въпросът за границите на този континуум от индивидуални вариации на книжовно-разговорната реч не е напълно изяснен и изчерпан поради липсата от достатъчно лингвостатистически доказателства. Докъде стига варирането, за да се възприема статис-

тически даден идиолект в рамките на *a*-формацията - това е въпрос, който чака още конкретни данни при това от различни населени места. И още нещо недоизяснено – какъв е според нагласите на езиковите носители критичният обхват от допустими отклонения, след преминаването на който речта на индивида не се възприема вече като принадлежаща към *a*-формацията (дори и не в най-ниските в йерархията ѝ реализации), а към интердиалекта, и по-точно към някои от неговите реализации в горната му граница. И не на последно място – отворен все още остава въпросът дали статистическите данни за границите между книжовната, интердиалектната и диалектната формация кореспондират с резултатите от изследването на нагласите на езиковите носители към тези формации.

II. Емпиричен материал

Изводите, които се правят тук, са резултат от статистическа обработка на транскрипциите, публикувани на следните интернет страници:

– <http://www.bgspeech.net/bg/resources.html> - материали от няколко проекта, включващи данни, събирани в периода 2001 – 2004 г.;

<http://www.hf.uio.no/ilos/studier/studenttjenester/Nettressurser/bulg/mat/Nikolova/> – корпус на Цветана Николова, събиран през периода 1975–1977 г.;

<http://www.hf.uio.no/cast/bulg/mat/Parliament/>, корпус на Иванка Мавродиева, отразяващ дебати в IV Велико народно събрание;

<http://www.hf.uio.no/ilos/studier/studenttjenester/Nettressurser/bulg/mat/Aleksova/>, корпус на Кр. Алексова, събиран в периода 1987–1995 г.,

<http://www.bgspeech.net/publications/PKuncheva.htm> – корпус на Павлина Кънчева, събиран в периода 1982 – 2000 г.

Използвани са и данните от някои още непубликувани транскрипции, направени в рамките на проекта “Поддържане и обновяване на базата данни по съвременен български език” (дог. № 3541, НИС към СУ „Св. Климент Охридски”), на корпусите на Даниела Стратиева (от 2001 г., събиран за магистърската ѝ теза), на Десислава Димова (2003 г., също за магистърска теза), както и на събираните преди 2000 г. корпуси на Милена Цветанска и на Радиела Бусерска, послужили за магистърските им тези за речта на телевизионните новинари.

Ясно става, че корпусът, върху който тук се правят наблюденията, е значителен, но не и представителен. Той различава настоящото изследване по това, че изводите се правят въз основа не само на неофициална спонтанна реч, но и от официална устна комуникация.

III. Лингвистични променливи

Чрез данните от корпусите бяха пресметнати процентните честоти на четирите най-фреквентни в София морфологични особености: т.нар. екане (повсеместен – е-рефлекс на старата ятова гласна), окончание –ме за 1 л. ед.ч. при глаголите от I и II спрежение (т.нар. мекане), депалатализация на предфлексийната съгласна в сег.вр., 1 л. ед.ч. и 3 л. мн.ч., I и II спр, и отмет на ударението в аорист. Известно е, че това са западнобългарски по произхода си особености и че са най-често дискутираните от лингвистите, в това число и от кодификаторите. За периода от 1982 до 2002 г. (времето между издаването на 2 правописни речника от Института за български език на БАН) екането и отметът на ударението в аорист при непрефигираните глаголи бяха отбелязани в речника и граматиката, дело на Института за български език, като книжовно-разговорни. Издаденият през 2002 г. *Нов правописен речник на съвременния български език* отхвърля тези два случая на дублетност (НПРБЕ 2002). Освен тези два случая обект на активни обсъждания във връзка с книжовната норма е и т.нар. мекане. Не са малко гласовете, че трябва книжовната норма да даде на формите от типа *пишем - пишем* статут на дублети или въобще на инвариант (вж. мнението на Пашов и Първев в издадения от тях речник – Пашов, Първев 2004, както и в граматиката на П. Пашов – Пашов 1999). Не по-малко дискутирана е депалатализацията в сег.вр., 1 л. ед.ч. и 3 л. мн.ч., I и II спр, но не във връзка с препоръки за промяна на нормата.

Към четирите особености, които са обект на изследване в настоящата работа, беше добавена още една. Става въпрос за добре известно отклонение от книжовната норма, разпространено в различни райони на България – генерализиран винителен облик *-тъ* на определителния член под ударение при съществителните имена за ж.р., ед.ч., завършващи на съгласен звук ([*песенитѣ*], [*радоститѣ*], [*специалноститѣ*]). Лингвистите се интересуват от този случай, доколкото предписват при тази група съществителни правилно произношение *-та* на определителния член под ударение. Посочените съществителни формират относително по-малка група, ако ги сравним със случаите на т.нар. мекане. Затова те не са така често във фокуса на дискусиите, но пък за сметка на това, както сочат данните от записите, книжовният вариант има много висока средна стойност в официалната и в неофициалната реч на софиянци. Това е и основанието тази особеност да бъде присъединена към останалите четири обекта на проучване.

Посочените особености се различават дори и по това какви грешки в писмената реч биха могли да предизвикат – в ученически текстове (а и не

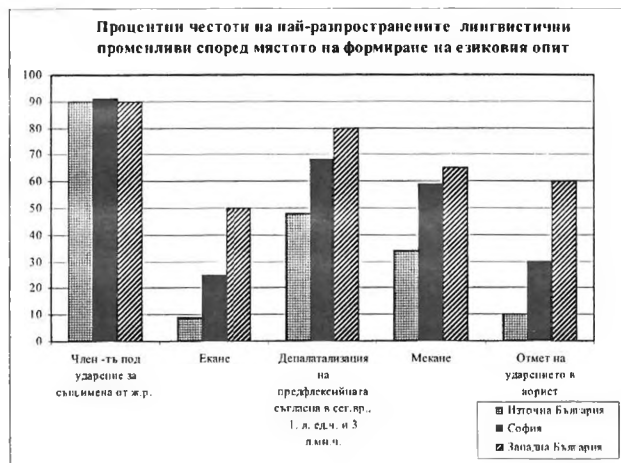
само в тях) се явяват грешки от типа *пишеме, бехме*, по-рядко *вървът*. Грешки от типа *радосттъ* се отбелязват в първите училищни години, а пък отметът в аорист не е наблюдаем писмено.

Въпреки очертаните различия петте особености имат една важна обединяваща особеност – висока честота в устната комуникация (официална и неофициална). Прилагането на честотата като критерий поставя въпроса не трябва ли да се включи в изследването и варирането между аорист на –ох/ –ъх (-ах) при глаголите от I спр., I разред [*четъх, четъхме, четъхте, четъха*]. Книжовният вариант е много по-чест от книжовния, но за съжаление в корпусите самите глаголни форми в аорист от I спр., I разред са редки и не позволяват статистическа обработка. Не включихме в настоящото изследване дейотацията, защото тя показва вариране спрямо социално-демографските фактори, близко до депалатализацията, макар и с по-ниски средни честоти.

IV. Резултати от еднофакторните анализи на връзките между лингвистичните променливи и социално-демографските фактори

1. Честоти на най-разпространените лингвистични променливи според мястото на формиране на езиковия опит

От графика №1 става ясно, че членът –*тъ* под ударение при съществителните имена от ж.р., завършващи на съгласна, не е зависим от мястото на формиране на езиковия опит според данните от използваните корпуси. Слабо зависима е депалатализацията в сег.вр., чиято средна стойност расте от Източна към Западна България, запазвайки обаче по-високи стойности от мякането, от отмета на ударението в аористни форми и от екането. Според средната стойност на явлениято лингвистичните променливи се подреждат по следния начин в низходящ ред: член –*тъ* под ударение при същ. имена, ж.р. ед.ч.; депалатализация в сег.вр., I и II спр.; мякане, отмет на ударението в аорист, екане.

Графика №1

2. Честоти на най-разпространените лингвистични променливи според типа професия

Графика №2

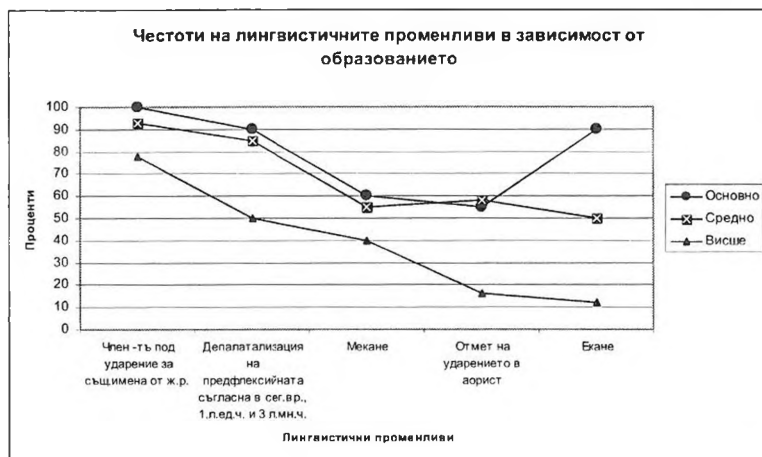
От графика №2 става ясно, че съществува зависимост между динамиката на независимата променлива „тип професия” и зависимите лингвистични променливи. Независимата променлива „тип професия” има в това изследване две стойности, чиято стратифицираща сила за речевото поведение на българите е доказана в няколко наши изследвания (вж. напр. Алексова 2000, 2002). Към тип 1 се отнасят онези професии, които изискват спазване на книжовната норма в професионалното общуване. При тип 2 липсва този професионален императив. Честотите на изследваните лингвистични променливи при двете групи са паралелни с разлики, които се движат между 17% и 23%. Графика №2 показва, че в речта на изследваните лица най-високи стойности има членът *-тъ* под ударение за съществителни от ж.р., а най-ниски – екането, при това и за двете групи. На второ място е депалатализацията в сег.вр., следвана на трето място от нар. мекане и на четвърто – от отмега на ударението в аористни форми.

Ако следваме максимата, че най-престижното речево поведение в социума принадлежи на онази прослойка от интелигенцията, която е професионално обвързана с книжовните норми, то наблюдавайки графика № 2, ще открием отговор на въпроса кои са некодифицираните варианти, които атакуват книжовната норма. Освен това можем да придобием известна представа колко успешна е „атаката”. Данните сочат, че в около 80% от случаите изследваните софиянци с престижно речево поведение (родени в различни краища на България) използват форми от типа [*радосттъ*], в 50% от случаите депалатализират предфлексийната съгласна в сег. вр. [*стѣ, стѣм*], в 30% от случаите мекат [*мишеме*], в 15% от появите на аористни глаголни форми отмятат ударението [*ходѣх*] и само в 10% от случаите с ятов преглас екат [*голем*].

3. Честоти на най-разпространените лингвистични променливи според образованието

Графика №3а

Графика №3б

Графики №3а и №3б омагледяват резултатите от изследването на зависимостта между петте лингвистични променливи и образованието като независима променлива с три степени – основно, средно (вкл. и студенти) и висше. Данните позволяват да бъдат обобщени следните наблюдения:

– най-високи и за трите групи са честотите на генерализираната винителна форма на члена за ж.р. *–тъ* под ударение;

– съотношението между честотите на мякането при трите групи наподобява съотношението между групите при генерализираната винителна форма на члена, като обаче честотите при мякането са почти два пъти по-ниски;

– депалатализацията на предфлексийната съгласна в сегашно време при I и II спр., 1 л. ед.ч. и 3 л. мн.ч. не различава значимо речта на изследваните лица с основно и средно образование, но пък ясно отделя двете групи от висшистите. При това депалатализацията като зависима променлива има сравнително високи стойности и се нарежда на второ място след члена *–тъ* за съществителни от ж.р., завършващи на съгласен звук;

– отметът на ударението в аористни форми не различава речта на групите с основно и средно образование (както и депалатализацията), като спадът на честотата в речта на групата с висше образование е значителен;

– степента на образование се оказва силен стратифициращ фактор за т.нар. екане, което личи от значителните разлики между трите групи;

– динамиката на лингвистичните променливи според образованието показва определена близост с варирането им според типа професия.

V. Сравнение между резултатите и някои изводи

Според обработените данни от устната неофициална и официална комуникация може да се твърди, че от петте изследвани морфонологични особености с най-високи честоти е генерализираната винителна форма *–тъ* на определителния член за ж.р. при съществителни, завършващи на съгласна – около 87%. След нея се нарежда депалатализацията със средна величина около 66% (за родените в Западна България около 80%, при родените в София – близо 68%, а в Източна България – 48%). Окончанието *–ме* за 1 л., мн.ч. при гл. от I и II спр. (*четеме, пишем*) е на трета позиция в устната комуникация със средна величина 45%.

Високите средни величини на члена *–тъ* и на депалатализацията сочат, че тези речеви варианти, характерни и за неофициалната, и за официалната устна реч, не са показателни за социалната стратификация. Според резултатите в това изследване те не са маркери, а лингвистични променливи от типа *стереотипи* по класификацията на У. Лабов. В настоящия доклад обаче няма възможност поради обема да бъде включен и коментар на конкретните прояви на тяхното вариране според фактора тип на речевата

изява (неофициална спонтанна реч, официална спонтанна, официална подготвена реч и под.). Нашата предварителна хипотеза включва допускането, че тези две лингвистични променливи (а донякъде и аористът на –ъх вместо на –ох, напр. *четъх*, *плетъхме*, *донесъхте*), ще покажат статистически значима разлика само между подготвената и неподготвената предварително реч, но не и между спонтанната и официалната комуникация.

Т.нар. мекане, което по-често от двете най-честотни особености на устната комуникация занимава лингвистите, има средна величина при изследваните лица около 45% с тенденция към покачване. За него не може да се каже категорично, че се е превърнало в стереотип според нашите данни. Останалите две лингвистични променливи: отбелят в аористните глаголни форми (средна величина около 23% с голяма разлика между висшистите и другите две групи) и т.нар. екане (с висока средна величина 50%, но пък със значителни различия между групите: 11%-50%-90% по образование и 11%-33% по тип професия), показват ясна зависимост от социалната стратификация, отделяйки категорично групата на интелигенцията в столичната езикова ситуация. Средните величини на тези лингвистични променливи са значително по-ниски при групата на висшистите и на реализиращите се професионално чрез езика.

VI. Вместо заключение

Както стана ясно, този доклад представя част от едно по-голямо изследване за варирането на най-честотните лингвистични променливи спрямо два типа фактори: социално-демографски и стилово-ситуативни (свързани с типа на речевата изява). Предстои обработка на данните за стилово-ситуативното вариране, провеждането на двуфакторни анализи и извличането на сравнения и обобщения за разликите и приликите в поведението на лингвистичните променливи в официалната и неофициалната реч.

БЕЛЕЖКИ

¹ Този доклад е разработен в рамките на проект №146 от май 2008 г. по договор със СУ «Св. Климент Охридски».

² Тук следваме идеите на У. Лабов (Лабов 1966) за варирането на зависимите лингвистични променливи и независимите променливи (социални и стилови), като обаче сме адаптирали независимите променливи спрямо спецификата на изследваните български обекти. Поради тази причина въвеждаме независимата променлива "тип на речевата изява", различаваща се от променливата „стил“ в разбиранията на У. Лабов.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Алексова 2000: Алексова, Кр. Езикът и семейството. (Към методиката за проучване на речта в микрообщностите). София: Интервю прес, 2000.

Алексова 2002: Алексова, Кр. Езикови атитюди, нормативни статуси и социалингвистични маркери. – В: Проблеми на социалингвистиката. Билингвизъм и диглосия – съвременни проблеми. Т. 7. София: Международно социалингвистическо дружество, 2002, с. 127–135.

Ангелов 1999: Правилата на езика в столичния квартал. София: МСД, 1999.

Виденов 1990: Виденов, М. Съвременната българска градска езикова ситуация. София: Наука и изкуство, 1990.

Виденов 1993: Виденов, М. Софийският език. София: УИ “Св. Кл. Охридски”, 1993.

Виденов 2000: Виденов, М. Увод в социалингвистиката. София: Делфи, 2000.

Кънчева 2004: Кънчева, П. Социалингвистическо изследване на западно-български преселници в София. (Дисертационен труд за присъждане на научната и образователна степен “доктор” – ръкопис), 2004.

Лабов 1966: Labov, W. The Social Stratification of English in New York City. Washington, 1966.

НПРБЕ 2002: Нов правописен речник на българския език. София: Хейзъл, 2002.

Пашов 1999: Пашов, П. Българска граматика. София: Хермес, 1999.

Пашов, Първев 2004: Пашов, П., Първев, Хр. Правоговорен и правописен речник на българския език. София: УИ “Св. Кл. Охридски”, 2004.